

Bilješke o crkvi Sv. Mihajla u Stonu

Ivo Babić

Nastavnički fakultet, Split

Izvorni znanstveni rad - UDK 75.052 (497.5 Ston)
726.54 (497.5 Ston)

23. svibnja 1996.

Natpis na nadvratniku otkrivenom u blizini crkve sv. Mihajla u Stonu i ciklus fresaka u unutrašnjosti svetišta vjerojatno su povezani dosljednim i domišljenim ikonografskim programom. Na utvrđenom položaju unutar bizantskog kastruma na kojem je vjerojatno postojala i crkvice zetski kralj Mihajlo podiže u XI. stoljeću novo svetište.

U kasnoantičko doba gradovi pridaju veliku ulogu svojim agerima. Tako se na otoku Braču (Brattia) koji je pripadao teritoriju kolonije Salone grade monumentalne crkvene građevine. Isti proces zamjećuje se i na poluotoku Pelješcu koji se nalazi na teritoriju kolonije Narone¹.

Brežuljak na kojem se diže crkva Sv. Mihajla dominira nad cijelim Stonskim poljem koje je bilo podijeljeno sustavom centurija. Oko zaravni na vrhu ovog brežuljka razabiru se mjestimice ostaci prethistorijske i ranobizantske utvrde².

Gradnja utvrda u vezi je s krizom kasnoantičkog svijeta. Mnogobrojne utvrde podižu se osobito u VI. stoljeću, tijekom vladavine cara Justinijana, iako je gradnja novih kula i obnova gradskih zidina započela već stoljećima

Autor analizira natpis na nadvratniku crkve Sv. Mihajla u Stonu u kojem se spominje borba arhanđela Mihovila s vragom i smatra da tema, preuzeta iz Apokalipse može doprinjeti interpretaciji ikonografskog programa fresaka u unutrašnjosti. Likovi i prizori povezuju se u ciklusu borbe dobra i zla, Krista i Lucifera, početka i kraja, stvaranja i propasti svijeta. Autor pretpostavlja da se i zetsko-humski kralj - donator prikazan s modelom crkve također zvao Mihovil.

ranije. Utvrde iz antičkog i kasnoantičkog razdoblja poznate su diljem istočne jadranske obale pa i na samom Pelješcu³. Upadi barbara i opća nesigurnost izazvahu i reorganizaciju mreže naselja. Ston-Stamnes spominje se u

¹I. Fisković, O ranokršćanskim spomenicima naronskog područja, Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, Izdanje Hrvatskog arheološkog društva, sv.5., Split 1980., str.213-256

²O prethistorijskim, antičkim i ostalim nalazima na ovom položaju v. M. Zaninović, Limitacija stonskog polja, Adriatica Praehistorica et antiqua, Miscellanea Gregorio Novak dicata, Zagreb 1870., str.490.; isti, Ston u prethistoriji i antici, Zbornik radova u čast 650. obljetnice planske izgradnje Stona i Malog Stona, Ston, 1987., str.7 - 25.; usp. također: C. Fisković, Likovna baština Stona, Anali za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku, sv. XXII-XXIII., Dubrovnik 1985, str. 80., Z. Gunjača, Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnoj jadranskoj priobalju i otocima, Obrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije, Materijali SADR, XXII, Novi Sad 1986, str. 125. Plato je ukružen zidom u obliku pravokutnika; naziru se i ostaci dviju kula, naziru se unutar zidina i temelji nekoliko zgrada -usp.F. Vlašić, Bilješke uz tri stonska spomenika, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 10, Split 1956., 96.

³M. Zaninović, Antička osmatračnica kod Stona, Situla, 14 - 15, Ljubljana 1974, 163 - 172.; Gunjača, n.d. str.125.

1. Nadvratnik nađen u blizini

kasnonatičko doba kako to bilježi Anonim iz Ravene: Pardia id est Stammes⁴. Dragocjenu plohu plodnog zemljišta, kao i sam poluotok Pelješac kao cjelinu trebalo je braniti sustavom utvrda od kojih je ona na brežuljku na kojem se nalazi crkva Sv. Mihajla dominirala poljem i okolnim solanama. Pod utvrdom u polju isticao se niz kasnoantičkih crkava. Mreža centurijacija u polju bila je potka za gradnje gospodarskih zdanja -rustičkih vila i crkava pa se tako sred sustava limitacije, na sjecištu karda i dekmuna dizala i crkvice Sv. Andrije⁵.

Doseljavanjem Slavena poluotok Pelješac našao se na teritoriju Sklavinije Zahumlja (Hum). Konstantin Porfirogenet u X. stoljeću spominje Mihajla Viševića, vladara Zahumlja i sam Ston kao Stagon. Dapače Stonsko polje je upravo jedno od središta Zahumlja. Prostorna situacija u ranosrednjovjekovnom Stonu analogna je onoj u Solinu i Kninu (antička Ninia)⁶. Naime, i ovdje se preinačuju kasnoantičke crkve i grade nove, a nad njima bdiju utvrde: u Solinu ona na Klisu, a u Kninu ona na uzvišenju Sv. Spas⁷. Tako brežuljak na kojem se diže crkva Sv. Mihajla dominira, nad crkvama raspoređenim širom polja u ranom srednjem vijeku kao i ranije, u kasnoantičko doba. Već po svom položaju ova je crkva bez sumnje središnje kulturno mjesto na području ranosrednjovjekovnog Zahumlja. Ne bismo isključili da je i prije postojeće predromaničke crkvice Sv. Mihajla na istom mjestu postojala kasnoantička, crkva kakve su bile uobičajene na bizantskim utvrdama diljem istočne jadranske obale i njenih otoka.

ARHITEKTURA

Crkva Sv. Mihajla nije sačuvana u izvornom obliku kakav nam je poznat po prikazu crkve na fresci u unutrašnjosti svetišta gdje je naslikan kralj kako drži u ruci model crkve. Crkva je naime imala kupolu utopljenu unutar tambura s piramidalnim krovom, a na zapadnoj, pročelnoj strani kulu-zvonik pod kojom je bilo predvorje. Crkva je slična cijelom nizu svetišta od Omiša i Brača pa na jug istočne jadranske obale. U literaturi naziva ih se južnodalmatinskim jednobrodnim kupolnim tipom⁸. No jedino je ova crkva imala kulu-zvonik s predvorjem, na zapadnoj pročelnoj strani. Najbliža je ona Sv. Petra u Prikom u Omišu. Crkva Sv. Mihajla vjerojatno je bila najmonumen-

⁴ Usp. M. Zaninović, 'Limitacija stonskog polja ....489.;v.takodjer S.čace, Civitates Dalmatiae u "Kozmografiji" Anonima Ravenjanina, Diadora, 15., Zadar 1993., str. 347 - 442. Donosi se pregled mišljenja o položaju naselja Pardia.

⁵ Usp. M. Zaninović, Limitacija.....,sl. 3. Spominjemo zbog analogije da se i na raskrižju DM i KM Malog trogirskog polja vide ostaci crkve sv. Stjepana -usp. I. Babić, Prostor između Splita i Trogira, Trogir 1984, str. 59.

⁶ Usp. I. Babić, Sudbina antičkih naselja na tlu Hrvatske i susjednih Sklavinija, Glasje, Zadar, 2/1994., 46 -56.

⁷ I. Fisković, Srednjovjekovna preuređenja ranokršćanskih crkava u dubrovačkom kraju, Arheološka istraživanja u Dubrovniku i u dubrovačkom području, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva sv. 12, Zagreb 1988, str. 189-208

⁸ T. Marasović, Regionalni južnodalmatinski kupolni tip u arhitekturi ranog srednjeg vijeka, Beritićev zbornik, Dubrovnik 1960. str. 33.; isti, Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji, Split 1994., str. 160-166.

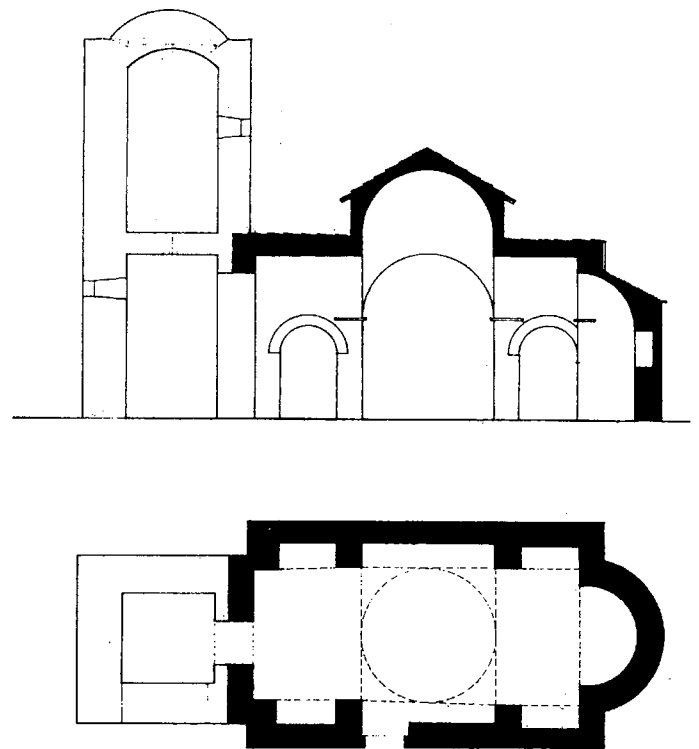
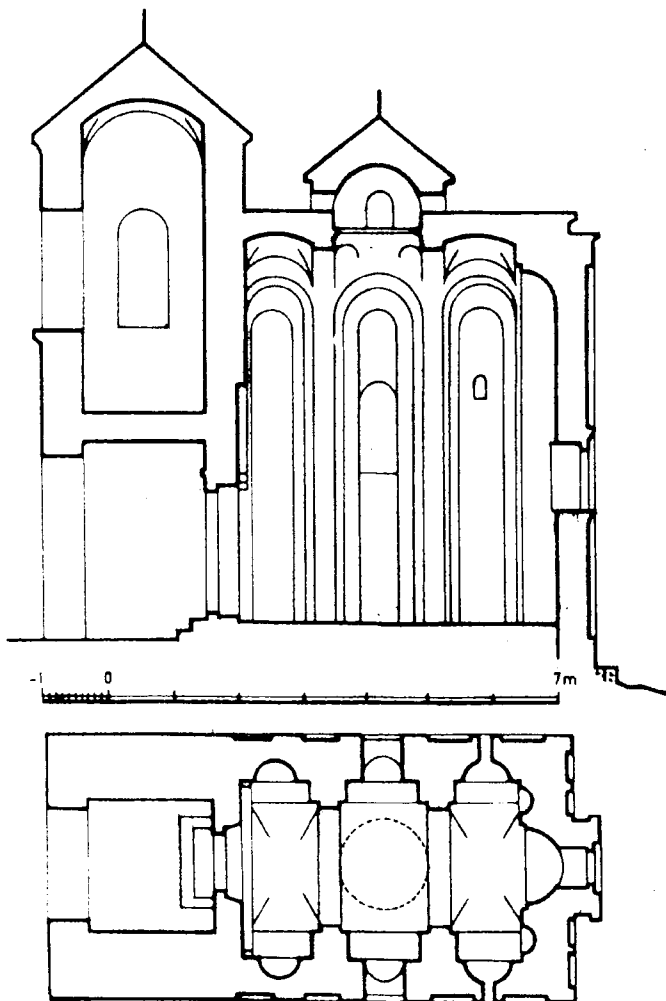
⁹ Nacrte crkve v. kod I. Zdravović, Nacrte preromanske crkvice sv. Mihajla u Stonu, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 12., Split 1960., str. 25; o izvornom obliku crkve v. DJ. Bošković, Osvrt na neka pitanja arhitektonskog rešenja crkvice sv. Mihajla u Stonu, Gunjačin zbornik, Zagreb 1980. 141-148. Nacrte donosi i I. Fisković, Prilog proučavanju porijekla predromaničke arhitekture na južnom Jadranu, Starohrvatska prosvjeta III- sv. 15., Split 1985., str. 133-161

¹⁰ Smatra se da je ova kula -zvonik imala utjecaj na analognu gradnju na manastirskoj crkvi u žići. U doba zidanja crkve u žići, dvadesetih godina XIII. st. Sava Nemanjić osniva humsku episkopiju sa sjedištem u Stonu. Usp. DJ. Bošković, o.c. str. 143., bilj. 6.

¹¹ P. Belli d'Elia, Alle sorgenti del romanico, Puglia XI secolo, Bari 1987., 233-236.

¹² Na ovu temu v. Z. Gunjača, O pojavi elemenata kasnoantičke graditeljske tradicije na nekim ranosrednjovjekovnim sakralnim objektima, Izd. Izdanje Hrvatskog arheološkog društva - a 8., Split 1984., str. 153.

¹³ Niz analogija u Grčkoj spominje P. Belli d'Elia, n. d. str. 242-244. Usp. također T. Marasović, Byzantine componet in the dalmatian architecture from 11th to 13 th century, Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200 (Colloques scientifiques de l'Academie Serbe des Sciences et des Arts, vol. XLI, Classe des Sciences historiques, vol. 11.), Beograd 1988., str. 455-462.

2. Tlocrt i rekonstrukcija izvornog izgleda crkve Sv. Mihajla u Stonu - presjek prema Đ. Boškoviću

3. Presjek crkve Torre S. Croce, teritorij Bitont

talnija posebno u vrijeme kad je imala kulu s predvorijem. Ona je vjerojatno i bila uzorom za slične crkve u južnoj Dalmaciji, posebno na Elafitima koji su se nalazili na teritoriju Huma. S ostalim ranosrednjovjekovnim crkvama u Dalmaciji povezuje je način oblikovanja zidnog plašta sustavom niša i pilastara koji u unutrašnjosti dijele prostor u tri traveja. Crkve ovog tipa imaju naglašenu vertikalnu dimenziju. To je posebno izrazito kod crkve Sv. Mihajla čija je visina znatno veća od dužine što joj pridaje monumentalan dojam iako se radi o relativno malom zdanju (širine je 4,20 m = 14 stopa)⁹. Istina, dojam visine njenog korpusa bio je vjerojatno drugačiji u vrijeme kad je na zapadnoj strani stršila kula-zvonik¹⁰.

Analogne crkve nalaze se u južnoj Italiji. Tako u blizini Bitonta kupolu nad srednjim travejem imaju primjerice crkvice S. Croce (S. Angelo) i Torre S. Croce; obje crkve imaju na zapadnom pročelju naknadno dodanu kulu - zvonik¹¹. No, ovaj tip crkvice završava u Dalmaciji pravo-

kutnim apsidadama dok one u južnoj Italiji imaju polukružne apside. Crkve u Italiji, za razliku od onih u Dalmaciji, nemaju tako bogato raščlanjen zidni plašt. Način artikulacije zidnog plašta plitkim lezenama što je svojstveno dalmatinskom ranosrednjovjekovnom graditeljstvu vjerojatno je lokalna tradicija što se oslanja na kasnoantičke uzore¹². Analogne crkve u Italiji imaju polubačvasti svod, međutim poneke od crkvice ovog tipa u Dalmaciji presvođene su svojevrsnom varijantom križnog svoda tako da spojevi križa, naznačeni u žbuci, nestaju prema tjemenu. Takav svod je sačuvan u traveju do apside u crkvi Sv. Mihajla. Križni svod diže se i nad dva traveja u Sv. Petru u Prikom u Omišu. U svakom slučaju ovaj tip crkava uklapa se u bizantsku arhitekturu kao poseban, reducirani oblik građevina s upisanim križem time da su bočni brodovi otpali ili su tek konceptualno naznačeni kao plitko udubljenje između pilastara. Sličnih crkvice što su bile uzorom crkvama ovog tipa u Dalmaciji i Apulji nalazi se diljem Grčke¹³.

KAMENI NAMJEŠTAJ

Crkva je bila veoma bogato ukrašena pleternim ukrasima, posebno okviri prozora¹⁴. Na dva manja prozora su izvorne tranzene u obliku perforiranih, međusobno povezanih krugova¹⁵. Okviri prozora i tranzene su in situ za razliku od drugih, brojnih ukrašenih kamenih ulomaka koji mogu biti dopremljeni iz drugih građevina ili bi pak mogli pripadati zdanju što se možda dizalo na mjestu postojeće crkve. Na nekim ulomcima su i krnje sačuvani latinski natpisi. Kamene ulomci bili su dijelovi ne samo predoltarne ograde već izgleda i jednog ciborija kakav bi pristajao unutrašnjosti vladarske crkve¹⁶. Posebno je zanimljiv fragment s prikazom ljudskog lica - glave ponad koje je kapa ili možda kruna, koje donekle podsjeća na glave-lica iz krunidbene bazilike kralja Zvonimira iz Solina i na figure s ploča Splitske krstionice¹⁷. Pleterni ukrasi sa Stona bliski su onima kakvih se nalazi drugdje u južnoj Dalmaciji, posebice na dubrovačkom području, a kojima je glavno obilježje gotovo potpuno odsustvo pozadine gusto prekrivene ukrasima. Pleterne urese sačuvane in situ, i još poneke ulomke, valja datirati u kraj XI. stoljeća. Većina ostalih ulomaka su nešto starijeg datuma. Stariji pleteri mogli bi biti ostaci kamenog namještaja u ranijoj crkvi koja je možda nastavila svoj život iz kasnoantičkog, ranobizantskog razdoblja u rani srednji vijek sve do gradnje postojeće crkve.

KULT

Položaj crkve na vrhu brežuljka odgovara kultu sv. Mihovila koji se često slavi upravo na uzvišenjima pa je tako najpoznatije hodočasničko mjesto ovom arhanelu na Monte Garganu (Montesanangelo) na suprotnoj talijanskoj strani Jadrana. Papi Grguru Velikom arhanelo Mihovil ukazao se vrh Hadrijanova mauzoleja (Castel San Angelo). U Francuskoj je njegovo poznato svetište na vrhu Mont Saint Michel u Normandiji. Vrhunci pristaju kultu ovog arhandela koji doliječe s neba. Nerijetko je njegovo štovanje u svezi sa zatiranjem starijih poganskih, pećinskih svetišta kakva su primjerice postojala na Monte Garganu. Duž istočne jadranske obale na kopnu i otocima brojni su primjeri štovanja ovog sveca na uzvisinama. Uzor za dalmatinske crkve posvećene sv. Mihovilu na vrhuncima, treba tražiti na Monte Garganu u Italiji gdje svetište arhandela Mihovila posjećuju mnogobrojni hodočasnici, uključujući i kraljeve i careve iz cijele Europe.

Omiš - naselje pod utvrdom štuje kao svog patrona sv. Mihovila. U Šibeniku na tvrđavi Sv. Ane štovao se izvorno sv. Mihovil koji je zaštitnik ovog grada. Po svetom Mihovilu naziva se utvrda što se diže nasuprot Zadru na otoku Ugljanu podignuta nad prethistorijskom utvrdom.

Kult ovog nebeskog bojnika-vojskovođe vojske-nebeske ima i svojevrstu ratničku dimenziju posebno u krizno doba kasne antike i ranog srednjeg vijeka. Car Zenon proglasio je ovog arhandela zaštitnikom carstva. Njemu u čast podiže crkve i car Justinjan. Poneke od dalmatinskih crkava posvećenih sv. Mihovilu datiraju vjerojatno iz kasnoantičkog doba.

Mihovil je veoma rašireno ime koje nose i bizantski carevi. To ime nose poneki hrvatski, humski, zetski i kasnije srpski kraljevi. Stoga je vjerojatna hipoteza da je na fresci u unutrašnjosti prikazan vladar koji se mogao zvati Mihovil (Mihajlo) i koji gradi i prinosi crkvu svom nebeskom istoimenom zaštitniku.

NATPIS NA NADVRATNIKU

U blizini crkve, u jednom grobu otkrivena je 1953. godine oštećena kamena greda s latinskim natpisom pisanim rustičnom kapitalom. O porijeklu same grede, o njevoj izvornoj funkciji postoji više mišljenja: to je greda s ulaza bedema, natpis je ulomak nadgrobne ploče; najbrojnije je, međutim, mišljenje da je greda nadvratnik nekadašnjih zapadnih vratiju crkve.

¹⁴ Katalog kamenih ulomaka donosi M. Jurković, Prilog proučavanju pleterne skulpture na području poluotoka Pelješca, Starohrvatska prosvjeta, III - sv. 13., Split 1983., str. 165 -184. Za dio ulomaka koji se čuvaju u crkvi i u lapidariju u Stonu nije sigurno da potječu upravo iz crkve Sv. Mihajla. U svakom slučaju ovi kamene ulomci zajedno s onima iz drugih stonskih crkava očituju iznimnu važnost ranosrednjovjekovnog Stona.

¹⁵ V. Sliku kod M. Jurković Prilog proučavanju.... sl. 18., 19. Tranzena od međusobno povezanih krugova potječe iz crkve sv. Stjepana u Dubrovniku - v. P. Jurković, Prilog određivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture, Starohrvatska prosvjeta III - sv. 15., Split 1986., sl. 6. Prozorske rešetke od koncentričnih krugova znatno složenije kompozicije izvedene u štuku nalazile su se u katedrali grada Bovino - usp... P. Belli d'Elia, n. d., str. 16.

¹⁶ Na fragment koji bi mogao biti dio ciborija upozorava C. Fisković, Ranoromaničke freske u Stonu, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 12, Split 1960, str. 33. Mnogobrojni pleterni ulomci koji su se čuvali u ovoj crkvi mogli su izvorno pripadati i drugim građevinama kakvih je bilo u neposrednoj okolici crkve, što je očito već po činjenici da je sačuvano i više dovratnika. Kako upozorava C. Fisković n.d. izvjestan broj ulomaka ukrašenih pleterom nađen je prilikom rušenja ostataka barokne crkvice koja se nalazila na zapadnom pročelju Sv. Mihajla na mjestu nekadašnjeg tornja, zvonika.

¹⁷ Sliku v. u Istorija Crne Gore, I., Titograd 1967., sl. 66. na str. 1967. isto i kod M. Jurković, Prilog proučavanju pleterne skulpture...sl. 33, opis na str.145.

¹⁸ D. Popović, Prilozi čitanja i razumjevanja raznih starina, Beograd 1957, 251 str. 86-97.; M. Vego. n. d. 61. str., 61-75.; B. Gabričević, n. d. str. 93-96.

¹⁹ Tako D. Popović, o. c. njegov prijevod - interpretacija glasi: "Mihajlo snažno nad Grkom izmirenim sa svojim rimskim drugom (bdije)". Natpis bi se odnosio na izmirenje istočnog cara Teodosija II. sa zapadnim carem Valentinom III., pa natpis datira između 425. do 450. godine.

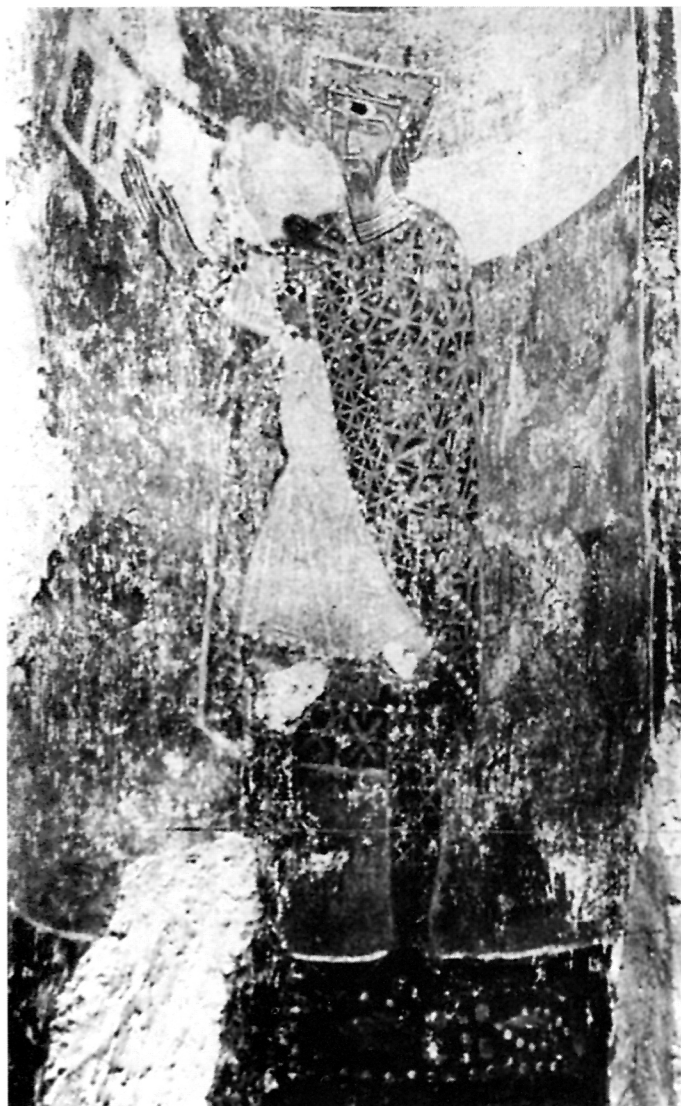
²⁰ Tako M. Vego, Arheološko iskapanje u Zvali, Glasnik Zemaljskog muzeja, N. S. XIX, Sarajevo 1959, 194, 195, bilj. 24. Njegov prijevod natpisa glasi: "Neka Mihajlo (Arkandel) hrabro štiti pokojnog glavara (čuvara) biskupa imenom Romana. "Isti autor kasnije revidira svoje čitanje - usp. M. Vego, Ranosrednjovjekovni latinski natpis iz Stona, str. 65. U novoj interpretaciji natpis bi u prijevodu glasio: "Neka sveti Mihajlo čuva grob pokojnog poglavara Romana sa svim anđelima i arkandelima"

Greda je ukrašena s tri križa unutar krugova između je uklesan tekst. Između križeva teče dvopruta prepletana traka. S tri križa i s pletenicom između njih ukrašena je i jedna greda što se nalazila ugrađena u blizini crkve Sv. Mihovila. Prikaz triju križeva na nadvratnicima uobičajen je već u ranokršćansko doba. S tri križa obilježen je, primjerice, kasnoantički nadvratnik ugrađen na glavnim vratima ranosrednjovjekovne crkve Sv. Petra u Prikome u Omišu. Natpis na gredi ne poklapa se s organizacijom ornamentalne cjeline pa se nastavlja iza posljednjeg križa. Lijeva i desna strana nisu dakle jednako pokrivene tekstem. Po svoj prilici tekst je uklesan naknadno na već postojećem, starijem, urešenom nadvratniku. Što se tiče pleternih ukrasa

5. Isto, detalj

4. Lik vladara s modelom crkve, freska, Sv. Mihajlo, Ston

na nadvratniku bitna je opservacija da su oni znatno rustičniji, slabije kvalitete od onih što su resili kameni namještaj i okvire prozora. Mišljenja smo da su oni znatno starijeg datuma. Razlika je i u grafiji ovog natpisa s nadvratnika s ostalim fragmentarnim natpisima iz Sv. Mihajla.

Natpis je pisan veoma rustičnim slovima od kojih je neka teško razaznati. Naznačeni su i znakovi kraćenja. Tekst je vjerojatno sačuvan nepotpun.

Datacije natpisa su različite : V. st ; X. st.; XI. st.

Brojna su čitanja ovog natpisa koja se razlikuju već od prepoznavanja pojedinih znakova - slova pa do samog čitanja -interpretacije teksta.

Osim jednog autora, svi čitaju prvu riječ zabilježenu na natpisu kao Michaelus iako se ovo ime skoro u pravilu ne javlja sa sufiksom -us.

Najbrojnije su interpretacije prema kojima se na natpisu spominje zetski kralj Mihajlo koji je vladao u drugoj polovini XI. stoljeća. Prema jednom od tih mišljenja natpis bi se odnosio na kralja Mihajla koji štiti katolike, budući da su pravoslavci (Grci) pacificirani. Prema jednoj interpretaciji natpis se, međutim, odnosi na zahumskog kneza Mihajla Viševića (X. stoljeće) koji snažno smiruje i vlada nad svim rimskim gradovima. Srodno je i tumačenje da se natpis odnosi na Mihajla Viševića koji je junački pobjedio Pacifika Grka i Romane. Dakle natpis bi se odnosio na pobjedničkog vladara po imenu Mihovil.

Tri su mišljenja da se ime Mihovil odnosi na svetog Mihovila Arhandela¹⁸. Prema jednoj od interpretacija natpis označava kako sv. Mihovil bdije nad Grkom izmirenim nad svojim rimskim drugom¹⁹, a prema drugoj arhandeo Mihovil bdije nad grobom pokojnog biskupa imenom Romana²⁰.

Najbliža nam je interpretacija prema kojoj se natpis odnosi na poznato mjesto iz Apokalipse u kojoj se spominje boj Sv. Mihovila nad Sotonom: Et factum est proelium magnum in caelo: Michalel et angeli ejus proeliebatur cum dracone (I nasto rat na nebu: Mihael i njegovi anđeli zarate sa Zmajem. (Otk 12,7)²¹. Natpis bi, prema istom autoru, aludirao na borbu koju Sotona danomice vodi protiv crkve i njenih vjernika. Riječ romano(s) odnosi se, prema ovakvoj interpretaciji, na Rimljana, tj. na Crkvu, na vjernike, kršćane. Prema istom autoru natpis je pisan u stihovima i treba ga čitati na slijedeći način:

MICHAEL ARHANGELUS FORTITER SUPER SECO
PACIFICOQUE OMNES ROMANOS

U prijevodu glasi:

(JA) ARHANĐEO MIHOVIL HRABRO ODOZGOR
SLIJEĆEM I DONOSIM MIR SVIM ROMANIMA

U prilog mišljenja da natpis evocira temu iz Apokalipse spominjemo natpis sa zapadnih vratiju samostanske crkve Saint - Michel u Entraygues (Charante) pod reljefom, isklesanim oko 1137 g., na kojem je prikazan arhanđeo u borbi sa zmajem:

+FALTVM EST PROELIVM IN CAELO MICHAEL
PROELIABATVR CVM DRACONE+

Taj tekst se izravno odnosi na citirano mjesto iz Apokalipse. Pogrešno je napisano faltum umjesto factum. Arhanđel Mihovil spominje se bez pridjeva sanctus. Činjenica da se na stonskom natpisu spominje ime Mihovil bez pridjeva sanctus bio je jedan od argumenata da se ne prepozna ime arhanđela već zetskog kralja²². Dakle, potvrđuje analogni natpis iz Francuske, taj argument sasvim otpada²³.

Analogni natpis može tek podržati argumente u prilog mišljenja da stonski natpis također aludira na Apokalipsu. Stonski natpis ipak nije tako razumljiv kao onaj iz Francuske. No naglasili smo da ni spomenuti natpis s portala crkve Saint - Michel d' Entraygues nije sasvim doslovan citat iz Apokalipse. Uz nadnevak 29. rujna, na blagdan Sv. Mihovila, u Brevijaru se navodi i spomenuto mjesto iz Apokalipse (Otk 12,7) no ponavlja se u više parafraza pa se tako i u ovoj: Multa magnalia de Michaele Archangelo, qui fortis in proelio fecit victorima (In teritio Nocturno, Lectio VI). U brevijaru se koristi pridjev fortis, a na stonskom natpisu prilog fortiter. Iako se stonski natpis po svojoj prilici odnosi prvenstveno na Apokalipsu nije nemoguće da se aludira istovremeno i na kakvu vojnu pobjedu vladara koji zaziva, časti ili pak izražava zahvalnost svom nebeskom, istoimenom zaštitniku. U Brevijaru se svetog Mihovila zaziva kao zaštitnika Božjeg naroda; on uskače u pomoć u ratovima pa tako u Danijelovom viđenju (Dn 10,12-20) pomaže u boju s perzijskim vladarem (In primo

Nocturno, Lectio II). Ukazanje Sv. Mihovila predodredilo je prema legendi pobjedu Langobarda nad Bizantincima²⁴. Ston je mjesto u kojem se izmjenjuju vlasti ona humska i dukljanska (zetska)- te nisu nemogući i vjerski prijepori²⁵. Zaštita i zazivanje Sv. Mihovila može biti na pomoć u takvim prilikama. Dakle, iako smatramo da natpis aludira na Apokalipsu nije nemoguće da je povod za isticanje natpisa bio kakav važan politički događaj u vrijeme vladara po imenu Mihajla, bez obzira da li se nadvratnik nalazio izvorno na vratima crkve, ili pak na ulazu u tvrđavu u čijem je sklopu bilo svetište.

U XI. stoljeću, a to je po stilskim odrednicama arhitekture i skulpture vrijeme gradnje crkve Sv. Mihajla, najistaknutija je ličnost zetski kralj Mihajlo kojeg spominju bizantski izvori. To je vrijeme kriza u Bizantskom carstvu s centrifugalnim procesima u kojima se od središnje vlasti oslobađa i Duklja (Zeta). Kralj Mihajlo je suvremenik pape Grgura VII., hrvatskog kralja Zvonimira i neretvanskog kralja Slavca. Poznato je po papinom pismu iz godine 1078. da Mihajlo traži da mu Sveti otac pošalje vladarske insignije kao priznanje kraljevske vlasti²⁶. Takvoj osobnosti bi i pristajala gradnja crkve Sv. Mihajla u Stonu.

²¹ B. Gabričević, n. d. str. 96. Prema ovom autoru natpis je pisan u stihovima - u dva dvanaesterca, odnosno jamska trimetra - u kojima se očituju utjecaji bizantske poezije.

²² Lj. Karaman, O vremenu gradnje sv. Mihovila u Stonu, Vjesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, IX/3., Zagreb 1960., str. 81.

²³ Slika ovog reljefa često se reproducira; v. npr. ilustraciju kod E. Mle. L'art religieux du XIIe siècle en France, Paris 1928., fig. 174, str. 269. O crkvi i natpisu v. Ch. Daras, Saint - Michel d'Entraygues, Bulletin Monumental, Tome CXVI, Paris 1958, str. 52.-56. Usp. također Corpus des inscriptions de la France mdivale, I, Poitou - Charentes 3, str. 72. natpis br. 71. Odljevak je izložen u Muse nationale des monumens et des monuments français.

²⁴ Usp. I. Aulisia. Le fonti e la datazione della *Revelatio seu apparitio S. Michaelis Archangeli in monte Tancia*, Vetera Crystainorum, anno 31 - 1994 - fasc. 2, Bari 1995., str. 327

²⁵ Isp. J. Lučić, Pelješac od dolaska Slavena do potpadanja pod vlast Dubrovačke republike, Pelješki zbornik, Split 1980., str.5-72.

²⁶ Codex diplomaticus, I. Zagreb 1967., doc. n. 123., str. 158. Usporedi također Istorija Crne Gore, Titograd str. 393.

²⁷ usp. Codex diplomaticus, I., Zagreb 1967, doc. n. 136., str. 174.

Za razliku od crkava na području ranosrednjovjekovne Hrvatske koje se mogu dovesti u vezu s pojedinim vladarima ili pak dostojanstvenicima, županima, tepčijama, počevši od IX. do u XI. stoljeće to nije slučaj s crkvama južnije od Splita. Crkvu Sv. Petra u Pribu u Omišu treba dovesti u vezu s neretvanskim vladarima. Pred njom je kralj Slavac oko 1080. godine, kako se to spominje u Supetarskom kartularu, vodio raspravu²⁷. Na tlu Neretvanske kneževine u ranosrednjovjekovnoj crkvi Sv. Ivana u Podacima u makarskom kraju pokapahu se Kačići koji su tijekom XII. i XIII. stoljeća poput dinasta vladali u Omišu i Makarskoj krajini²⁸. Crkvu Sv. Mihajla nad Stonom na tlu Zahumlja može se dovesti s velikom vjerojatnošću u vezu sa zetskim vladarom Mihajlom.

FRESKE

Crkvena unutrašnjost, zidovi i svodovi bijahu prekriveni freskama koje su nažalost većim dijelom uništene tako da se tek djelomično mogu prepoznati pojedini prizori.

Najčuveniji je svakako na sjevernom zidu relativno dobro sačuvani lik vladara s modelom crkve -poklona koji drži u ruci.

U blizini lika samog vladara razabiru se ulomci figura koji se mogu razabrati kao lik grešnika kojeg privodi arhangel Mihovil. Grešnik je prikazan nag, sputan u lancima²⁹. Inače, arhangel Mihovil preuzima funkciju koju je imao Hermes koji je voditelj duša.³⁰ U ikonografskom smislu najzanimljivije su freske u apsidi gdje se razabiru likovi golog Adama i Eve koji stoje s jedne i druge strane stabilca. Adam pruža ruke prema poprsku Krista ili pak

Stvoritelja, figure čija je glava zaokružena svetokrugom s križem. Ispod ovog prizora u medaljonu prikazana je (naknadno?) Kristova glava s aureolom u kojoj je križ iz čega se zaključuje da se radi o Kristu³¹.

Mišljenja smo da su u apsidi bili prikazani Adam i Eva pred Kristom. Naime, tema Adama i Eve pred Kristom ima također veze sa svetim Mihovilom. Početak i kraj svijeta su u vezi. Đavo-Lucifer, otpali, pobunjeni anđeo, od stvorenja svijeta zavidi čovjeku koji ga je potisnuo. Krist u sceni stvaranja prikazan umjesto Boga-oca ima značenje Logosa koji je od uvijek. Krist je početak i svršetak. Tako je na čuvenoj tapiseriji iz Gerone (početak XII .st) usred prizora Geneze prikazan Krist³². Na kraju vremena, u presudnom boju .sv. Mihovil izborit će pobjedu nad vragom protivnikom čovjekovim od samog početka³³. To najbolje potvrđuju minjature iz tzv. Chronicon Zwiefaltense (XII.st.), gdje su u krugovima prikazane scene u svezi s Genezom ali i prikaz borbe arhanela Mihovila s đavlom u spodobi zmaja. Tekstovi iz ovog kodeksa što prate ilustracije tiču se Geneze ali i Apokalipse pa se tako među ostalim bilježi Initium creature dei, također i factum est prelium magnum in celo, te Michahel et angeli eius pugnabant cum dracone. Et projectus est draco et angeli eius cum illo missi sunt in stagno ignis³⁴.

Interpretacija značenja prikaza Adama i Eve u apsidi crkve Sv. Mihajla u svezi s Apokalipsom i Genezom pojačava i hipotezu da natpis na nadvratniku aludira na apokaliptično-eshatološke teme. S arhangelom Mihovilom bili bi dakle u svezi položaj crkve, njen donator i ikonografija fresaka.

²⁸ O crkvi kao zadužbini rada Kačića v. B. Bezić, Predromanička crkva sv. Ivana Krstitelja u Podacima, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 25, Split., str. 63-82. O Kačićevima kao dinastima u neretvanskoj kneževini usp. N. Klaić, Povijest Brača u sklopu Neretvanske kneževine ranog srednjeg vijeka, str. 17., u Brač u ranom srednjem vijeku, Povelja 1984. Podatke Tome Arhidjakona kako su na Mosoru godine 1180. pojedinci od rada Kačića - Nikola s braćom i rođacima i mnoštvom naroda kamenovali splitskog nadbiskupa Arnira u starijoj se literaturi tumačilo kao svojevrsnu narodnu bunu. Na ubojstvo nadbiskupa nemogu se drznuti seljaci; na to se mogu odvažiti samo silnici, nek nam se dopusti usporedba, poput kralja Henrika II. koji je 1170. god. dao smaknuti Tomasa Becketa nadbiskupa Canterburya.

²⁹ C. Fisković, Ranoromaničke freske u Stonu, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 12, Split 1960., opis. na str. 40.

³¹ C. Fisković, Ranoromaničke freske u Stonu, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 12, Split 1960., opis. na str. 46. 11

³² V. ilustraciju kod A. Petzold, Le monde roman, Paris 1995., str. 94-95.

³³ O vezama tema iz Geneze s onim iz Apokalipse usp. J. van den Meulen, The West Portals of Chartres Cathedral, vol. I., The Iconology of the Creation, Washington 1981.; usp. također: X. Lon - Dufour, Riječnik biblijske teologije, Zagreb 1988., col. 1285., Isus Krist i stvaranje.

³⁴ Podroban opis v. kod K. Lffler, Schwbische Buchmalerei in romanischer Zeit, Augsburg 1928, str. 43.-44,

Ivo Babić

NOTE SULLA CHIESA DI S. MICHELE A STON

Sulla penisola di Pelješac, in cima a un colle sopra la campagna di Ston, s'erge la chiesa altomedioevale di S. Michele. Ston nell'alto medioevo era il centro dell'XI secolo cadde sotto il dominio del regno di Zeta (antieramente Duklja). La chiesa di S. Michele in una posizione rilevata, dove sorgeva un tempo una fortezza bizantina, è certamente un importante luogo di culto. Nella campagna ai piedi di quest'altura, si trovano i resti di chiese altomedioevali, la maggior parte delle quali sono adattamenti di templi tardoantichi. Sull'architrave che si trovava, in origine, sulla porta principale della chiesa di S. Michele corre un'iscrizione latina. Le interpretazioni del testo sono diverse, infatti non tutte le lettere sono chiaramente leggibili. Eccone una, quella secondo Gabričević:

MICHAEL ARHANGELUS FORTITER SUPER SECO PACIFICOQUE
OMNES ROMANOS

Convegno con il parere che l'iscrizione evoca la lotta dell'arcangelo Michele con il drago (diavolo) che si ricorda nell'Apocalisse (12,7).

Come analogia, a conferma di questa interpretazione dell'iscrizione di Ston ricordiamo l'iscrizione della chiesa di Saint - Michel d' Entraygues (Charante) scolpita sotto un rilievo rappresentante la lotta di S. Michele con il diavolo sotto forma di drago, che è datato intorno all'anno 1137: FALVM (sic!) EST PROELIVM IN CAELO MICHAEL PROELIABATVR CVM DRACONE

L'iscrizione sull'architrave della chiesa può contribuire all'interpretazione iconografica del ciclo di affreschi conservatosi all'interno. Nell'abside sono rappresentati Cristo, Adamo ed Eva. Ci'è giunta anche la rappresentazione di un re, il donatore con in mano il modello della chiesa che in origine, a giudicare della raffigurazione sull'affresco, aveva anche la cupola. Il tema di Adamo ed Eva dinanzi a Cristo è ugualmente in relazione a S. Michele. Il principio e la fine del mondo sono infatti in stretta connessione. Il Diavolo - Lucifero, angelo caduto in principio, invidia l'uomo che lo ha scacciato. Cristo nella scena della Creazione, raffigurato al posto di Dio Padre è il simbolo del Logos che è dall'eternità. Alla fine dei tempi, nello scontro decisivo, S. Michele otterrà la vittoria sul suo nemico iniziale, il demone. L'iscrizione sull'architrave e il ciclo di affreschi sono, dunque, collegati da un programma iconografico ideato con coerenza. Il re rappresentato come donatore si chiamava molto probabilmente Michele. Questo è un nome frequente tra i sovrani della Slavonia di Hum e del regno di Zeta.

La posizione della chiesa in cima a un colle è tipica del culto di S. Michele, che si celebra spesso proprio in luoghi elevati. Il modello delle chiese dalmate intitolate a S. Michele, molte delle quali sorgono su alture, va ricercato sul Monte Gargano (Montesantangelo), in Italia, dove un celebre santuario meta di pellegrinaggi è consacrato a questo arcangelo.